

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Кафедра логіки

ЛОГІКА ТА ДІАЛЕКТИКА В КОНЦЕПЦІЇ АРИСТОТЕЛЯ

LOGIC AND DIALECTIC IN THE CONCEPT OF ARISTOTLE

Кваліфікаційна робота за освітньо-професійною програмою «Філософія»
за спеціальністю **033 Філософія**
на здобуття освітнього ступеня бакалавра філософії

Студент-виконавець:

Волочай Олекса Вікторович

Volochai Oleksa

_____ (підпис)

IV курс, 2 група, ОС - Бакалавр

Науковий керівник:

Колотілова Наталія Андріївна

(доктор філософських наук, доцент
кафедри логіки)

_____ (підпис)

Допущено до захисту:

на засіданні кафедри логіки

протокол № ___ від _____ 2022 р.

Зав. кафедри логіки,

доктор філософських наук, професор

Хоменко Ірина Вікторівна _____

Зміст

ВСТУП	3
Розділ 1. АНАЛІТИКИ АРИСТОТЕЛЯ ЯК ФОРМАЛЬНА ЛОГІКА	6
1.1. Специфіка силогізму в «Першій Аналітиці»	6
1.2. Доведення та дефініція як предмет «Другої Аналітики»	15
РОЗДІЛ 2. «ТОПКА» АРИСТОТЕЛЯ ЯК НЕФОРМАЛЬНА ЛОГІКА ...	23
2.1. Специфіка діалектичного силогізму	23
2.2. Еристичний та софістичний силогізми	29
ВИСНОВКИ	32
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	35

ВСТУП

Логічний доробок Арістотеля, особливо його знаменита теорія силогізму, значно вплинула на розвиток всієї історії західної думки. Логічна спадщина Арістотеля є однією з найбільш обґрунтованих, деталізованих та внутрішньо несуперечних концепцій в усій історії філософії. Значущість логіки Арістотеля для сучасної логіки також надзвичайно висока. Проте цінність даної концепції не завжди була безумовною. Так, в елліністичний період логіка стоїків, зокрема логіка Хрисіпа, була більш цікавим джерелом знань з логіки. Але в пізніші часи, після появи коментарів до робіт Арістотеля, логіка Арістотеля стає домінантною логічною концепцією, передається середньовічній та арабській традиціям, тоді як логіка Хрисіпа зникає. В середні віки логіка Арістотеля, особливо силогістика, стає основою схоластичних досліджень. Під час підйому сучасної формальної логіки прибічники традиційної логіки, тобто логіки Арістотеля, розглядали прибічників нової, математичної логіки як супротивників із радикально відмінними поглядами, тоді як більш пізні дослідники застосовували арсенал методів дослідження математичної логіки до логіки Арістотеля, розкриваючи ряд подібностей між логікою Арістотеля та сучасною логікою.

Необхідно зазначити, що логічні роботи Арістотеля є першими систематичними дослідженнями з логіки (як формальної, так і неформальної), які збереглися до наших часів, та які настільки вплинули на увесь розвиток філософської думки, що їх значення важко переоцінити: так, відомо, що Арістотеля називають не просто засновником, а «батьком» логіки. Також важливість та глибину розроблення дисципліни підкреслює і наступний факт: протягом двох тисячоліть ніяких суттєвих зрушень в логіці не відбувалося. Наприклад, схоластична філософія була зав'язана на формальній силогістиці, її предметом був силогізм, дослідженню та розробленню якого приділявся майже увесь час дослідження логіки. На «Органоні» базувалась схоластична думка, оскільки вона підпорядковувалась його внутрішнім принципам та правилам. Логічні праці Арістотеля коментувались багатьма філософами

першої величини, зокрема Вільямом Оккамом, Фомою Аквінським та іншими. Вже в період раннього середньовіччя праці Арістотеля з логіки та коментарі до них стали основними, і, можливо, єдиними джерелами знань з логіки. Імануїл Кант зазначав, що з часів Арістотеля в логіці не відбулось жодних суттєвих змін [3, с. 22]. Істотна трансформація почала відбуватись тільки у 20-му сторіччі. Разом з розквітом сучасної формальної логіки відбулася суттєва ревізія логіки Арістотеля. Відомо, що цьому посприяли такі філософи і логіки як Готлоб Фреге, Бертран Рассел та Альфред Уайтхед, Ян Лукасевич та інші. Наразі це призвело до того, що той фундамент логіки, який розробив Арістотель, є більше предметом, аніж інструментом дослідження, оскільки він не зміг задовільнити потреби сучасної логіки та науки в більш широкому сенсі. З методологічної точки зору логіка Арістотеля частково втратила свою цінність, проте вона беззаперечно набула цінність історико-філософську. Не зважаючи на це, величезна кількість базових положень логіки Арістотеля залишається актуальними і широкоживаними і в 21-му сторіччі, але у видозміненому вигляді. В сучасних умовах завдяки бурхливому розвитку неформальної логіки та теорії аргументації актуальним є звернення до спадщини Арістотеля, особливо щодо питання взаємозв'язку логіки та діалектики.

У ХХ-ХХІ ст. до логічного доробку Арістотеля зверталися як формальні логіки, серед яких видатний Ян Лукасевич, так і історики філософії, серед яких Марта Нуссбаум, Юзеф Бохенський та ін. Також варто підкреслити праці фахівців у сучасній теорії аргументації (Хаїм Перельман, Чарльз Гемблін, Франс ван Емерен, Стівен Тулмін та ін.) та неформальної логіки (Дуглас Волтон, Лео Грорке, Ральф Джонсон, Ентоні Блер та ін.), оскільки тематика логіки та діалектики активно обговорюється в цих напрямках сучасного логічного знання. Значущість доробку Арістотеля підкреслюють й українські науковці: І. А. Алексюк, Н. А. Колотілова, А. Є. Конверський, І. В. Хоменко, О. Ю. Щербина та ін.

Об'єкт дослідження: логічний доробок Арістотеля.

Предмет дослідження: взаємозв'язок логіки та діалектики в працях Арістотеля.

Мета дослідження:

З'ясувати специфіку взаємозв'язку логіки (аналітики) та діалектики в доробку Арістотеля через встановлення особливостей відповідних силогізмів, доведення та дефініції.

Завдання дослідження:

1. Продемонструвати особливості силогізму в «Першій Аналітиці»;
2. Виявити основні положення доказу, індукції та дефініції в «Другій Аналітиці».
3. З'ясувати основні положення діалектики та софістики, провести аналіз топів, видів діалектичних силогізмів, здійснити аналіз та продемонструвати специфіку софізмів, що містяться у «Топіці».

Методи дослідження: у роботі застосовано загальнонаукові методи систематизації та узагальнення, метод системного підходу для встановлення специфіки силогізмів у працях Арістотеля, а також частково метод формалізації при виявленні структури силогізмів.

Структура роботи:

Робота містить вступ, 2 розділи, 4 підрозділи, висновки та список використаних джерел.

Розділ 1. АНАЛІТИКИ АРИСТОТЕЛЯ ЯК ФОРМАЛЬНА ЛОГІКА

1.1. Специфіка силогізму в «Першій Аналітиці»

Логіка та діалектика Арістотеля є різними частинами одного «органону», який є концепцією методології дослідження як такого. «Органон» є загальною назвою корпусу творів Арістотеля на дану тему, яку для зручності можна назвати просто «логікою», включаючи туди й діалектику. Складною, проте вирішеною в сучасній логіці та історії філософії проблемою є термінологічне розрізнення, що є чим у спадку Арістотеля. Так, необхідно від початку дослідження надати визначень основним вживаним поняттям. Логіка є наукою, яка вивчає форми, структури і схеми мислення [7, с. 10] У Арістотеля логіка є наукою, розробленою в «органоні», який містить наступні твори: «Категорії», «Про інтерпретацію», «Аналітика перша», «Аналітика друга», «Топіка». «Про софістичні спростування». Детальніше про те, чим є логіка у Арістотеля, буде сказано пізніше. Але чи має місце логіка у філософії, чи вона є просто концепцією методології дослідження, це є дискусійним питанням, оскільки назва «органон», яку корпусу творів надав не Арістотель, а Андронік Родоський, який назвав дані книги «інструментальними», свідчить виключно про інструментальний, а не самостійний, характер логіки. Арістотель також ніколи не пов'язував ці твори в один корпус, хоча між ними є певні сплетіння та посилання. Сам Арістотель розглядає обидві «Аналітики» як одну цілу роботу, а трактат «Про софістичні спростування» як частину «Топіки». Також до цих робіт необхідно додати «Риторику», яка спирається на топіку.

Наступне, що необхідно знати про дані твори, це те, що їх достеменність була встановлена, всі вони належать Арістотелю, всі вони є частково авторськими записами до лекцій або конспектами лекцій, занотованими слухачами, як це прийнято у спадщині Арістотеля (відомо, що значна частина творчого спадку Арістотеля була написана у формі чудових діалогів, проте всі такі діалоги були загублені протягом багатьох століть, а залишились тільки художньо невиразні та дуже темні різноманітні технічні записи). Також всі

трактати переглядалися та переписувалися Арістотелем залежно від нових знань. Щодо послідовності, то зрозуміло, що «Топіка» була написана перед «Аналітикою». [23]

Повертаючись до питання термінології, треба зазначити, що в межах даного дослідження «логіка» є формальною логікою, обмеженою «Аналітиками», а «діалектика» є неформальною логікою, записаною в «Топіці» та трактаті «Про софістичні спростування». Власне, як це і було задумано Арістотелем, який вважав силогістику та діалектику різними видами однієї дисципліни (логіки). Так, силогістика, яка спиралася на дедуктивні судження – силогізми, була викладена в «Першій аналітиці» та була основою не тільки логіки Арістотеля, але й схоластичної логіки. Загальна логічна теорія (традиційна формальна логіка) викладається у «Другій аналітиці».

«Силогізм – таке висловлення, в якому виводиться щось відмінне від того, що було закладено від початку» (переклад автора) [Prior Analytics, I, 1, 24b20]. Силогізм є дедуктивним умовиводом. Предметом і методом силогістики є доведення або доказ, який є справою доказової науки. Доказ – це силогізм, який створюється з істинних та перших положень, або ж з таких, знання про які бере свій початок від аксіом. Синонімами є терміни «доказ», «доведення», «доказовий силогізм», «науковий силогізм», «науковий доказ». Від доказу відрізняються діалектичний та софістичний (еристичний) силогізми, які вивчає діалектика. Центральна проблема логіки Арістотеля – питання, як будується силогізм та доведення. Тому необхідно розібрати силогізм більш детально.

У Арістотеля засновок – це висловлювання, що стверджує щось про щось [Prior Analytics, I, 1, 24a15]. Він буває загальним, частковим та невизначеним. Термін – те, що висловлюється і те, про що воно висловлюється [Prior Analytics, I, 1, 24b15]. Силогізм буває довершеним і недовершеним. Довершений силогізм не потребує нічого, окрім вже прийнятого, задля того, щоб виявити необхідність. Недовершений силогізм потребує додаткового, що

хоча і є необхідним через дані терміни, але не отримано з даними засновками [Prior Analytics, I, 1, 24b25].

Поряд з дедукцією та силогістикою існує індукція наукового дослідження, принцип якої полягає в переході від окремого до загального. Метод індукції є необхідним та основоположним науковим методом. Далі, хоча силогістика взагалі передбачає розгляд полісілогізмів, або складних силогізмів, які мають не менше, аніж три засновки, Арістотель розглядає виключно класичний силогізм з двома засновками та висновками [23]. У засновках він виділяє більший крайній, менший крайній та середній (терміни). На прикладі класичного силогізму розберемо, що є чим у даній структурі:

Всі люди смертні (*більший засновок, оскільки в ньому міститься предикат висновку*)

Сократ – людина (*менший засновок, оскільки він містить суб'єкт висновку*)

Отже, Сократ смертний (*висновок, в якому менший термін поєднується з середнім*) [7, с. 16]

Значну частину роботи Арістотель присвячує поясненню того, який термін є яким в якому саме випадку, оскільки саме дослідження, як і силогістика взагалі, передбачає не дослідження якогось одного виду силогізмів, а всіх форм силогізмів взагалі. Також може виникнути певна плутанина щодо того, що тут є термінами, а що засновками, оскільки сам Арістотель називає «більший крайній» та «менший крайній» засновок саме «термінами» [11]. Проте відомо, що більшим та меншим є засновки, які містять в собі більший та середній та менший та середній терміни. У висновку ж менший засновок поєднується із середнім і дає нове знання.

Правила термінів такі:

- 1) Кожний силогізм повинен містити тільки три терміни (у класичному варіанта) або мати стільки термінів, скільки є засновків + 1;
- 2) Середній термін має міститись хоча б в одному із засновків;

3) Крайній термін, якого немає в засновку, не повинно бути і у висновку.

Правила засновків такі:

1) Має бути хоча б один загальний засновок, оскільки два часткові засновки не створюють висновок;

2) Якщо один із засновків частковий, то висновок також частковий;

3) Хоча б один із засновків повинен бути стверджувальним;

4) Якщо один із засновків заперечувальний, висновок також заперечувальний;

5) Якщо обидва засновки стверджувальні, то і висновок стверджувальний.

6) Засновків повинно бути завжди на 1 менше, ніж термінів.

7) Висновків має бути вдвічі менше, ніж засновків. [6, с. 306-307]

Розрізняють три види дедуктивних умовиводів: категоричний силогізм, умовно-категоричні силогізми та розділові силогізми. Останні два види розглядаються логікою суджень. Традиційна логіка розглядає умовиводи логіки суджень, засновками яких є комбінації категоричного судження з умовним чи розділовим судженням, комбінації тільки умовних суджень та комбінації з умовних і розділових суджень [6, с. 275]. Детальний аналіз судження кожного виду не є предметом даної роботи, але в контексті дослідження силогістики необхідно навести повний спектр дедуктивних умовиводів.

Простим категоричним силогізмом називають такий дедуктивний умовивід, в якому обидва засновки та висновок є категоричні судження, наприклад:

Будь-яка теорія (M) є формою пізнання (P).

Геометрія Евкліда (S) – теорія (M).

Отже, геометрія Евкліда (S) є формою пізнання (P).

Уточнене визначення: простий категоричний силогізм – це такий опосередкований дедуктивний умовивід, у висновку якого відображається

зв'язок двох крайніх термінів (S і P) на підставі відношення до середнього терміну [6, с. 301-302].

Умовні силогізми поділяються ще на чотири види:

- 1) Умовно-категоричні
- 2) Чисто умовні
- 3) Розділово-категоричні
- 4) Умовно-розділові

*«Умовно-категоричним називають умовивід, у якому один засновок – умовне судження, а другий засновок і висновок – категоричні судження. Існує два різновиди такого умовиводу: *modus ponens* і *modus tollens*». [6, с. 275]*

«Чисто умовним називається умовивід, в якому засновки та висновок є умовними судженнями». [6, с. 277]

*«Розділово-категоричним називають такий дедуктивний умовивід, в якому один засновок є розділовим судженням, а другий засновок та висновок є категоричними судженнями. Розділово-категоричний силогізм має два правильних модуси: *modus tollendo ponens* і *modus ponendo tollens*». [6, с. 277]*

«Умовно-розділовим називають умовивід, в якому один із засновків є розділовим судженням, а решта – умовними судженнями». [6, с. 280]

Також силогізми Арістотелем поділяються на безпосередні та силогізми через неможливе, які відрізняються між собою тим, що в безпосередньому силогізмі обидва засновки взяті істинними, тоді як в силогізмі через неможливе один із засновків є хибним [Prior Analytics, I, 29, 45b10].

Важливо зазначити, що дотримання всіх правил силогізму гарантує правильність висновку, але не його істинність. Істинність висновку гарантується при істинності засновків, так само як і гарантується правильність висновку, якщо тільки береться одна з правильних форм силогізму, про яку буде написано нижче. Взевши хибні засновки та провівши правильно процедуру умовиводу, ми не отримаємо істинних висновків або отримуємо їх випадково. Далі, при недотриманні правил проведення процедури умовиводу з істинних засновків можна отримати хибний висновок. Отже, силогізм не

гарантує істинність предмету висновку, матеріальної його частини, а тільки наголошує на тому, що висновок буде отримано правильно згідно з принципами дедукції.

Як відомо, в силогістиці існує 4 форми силіогізмів («фігури»), хоча в «Першій аналітиці» розглядається лише 3 з них [23]. Отож, в кожній з фігур середній, більший та менший терміни змінюються місцями, що є наслідком зміни форми силіогізму. Проте запам'ятовування і дослідження структур та функцій термінів у фігурах є зайвим задля будь-яких цілей, окрім суцього дослідницьких, а саме таке дослідження і було здійснено в «Першій аналітиці», тому перейдемо одразу до аналітики суджень. Так, категоричні судження бувають загальними та частковими. Далі, кожен з видів суджень може бути стверджувальним або заперечувальним. Для позначення даних висловлювань у середньовічній схоластиці були запроваджені символи **A, I, E, O**, які утворились як голосні від слів *affirmo* (стверджую) та *nego* (заперечую). Цими символами формалізувались висловлювання природної мови, де для прикладу позначимо *S* як суб'єкт та *P* як предикат. Тоді символами **A, I, E, O** позначались наступні типи суджень:

Загальностверджувальне судження A: Будь-який S є P (A_{sp})

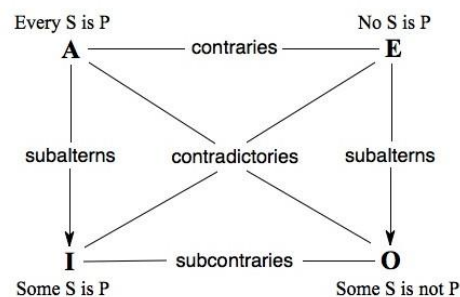
Частковостверджувальне судження I: Деякі S є P (I_{sp})

Загальнозаперечувальне судження E: Будь-який S не є P (E_{sp})

Частковозаперечувальні судження O: Деякі S не є P (O_{sp}) [6, с. 201-202].

Функціональна та методична значущість даного розробку полягає в його застосуванні у логіці предикатів. Даний розробок також демонструється у вигляді т. з. «логічного квадрату», запропонованого візантійським монахом Михайлом Псьолом [6, с. 127].

Щодо силіогістики, то даний розробок також допомагає у дослідженнях, пов'язаних

"Логічний квадрат"

із застосуванням фігур силогізмів. Розберемося детальніше.

В силогізмі містяться три простих висловлювання, кожне з яких має два терміни M, S, P одного з видів A, I, E, O . Відповідно до 4 фігур силогізмів, вони співвідносяться так:

Фігура 1: $M \in P, S \in M$, отже $S \in P$.

Фігура 2: $P \in M, S \in M$, отже $S \in P$.

Фігура 3: $M \in P, M \in S$, отже $S \in P$.

Фігура 4: $P \in M, M \in S$, отже $S \in P$.

Зрозуміло, що M та P є термінами більшого засновку, S та M – меншого, S та P – висновку, та P є середнім терміном, M більшим, S меншим. Далі, «є» наразі позначає один із модусів висловлювання, а саме A, I, E, O . Кожна фігура створює 64 силогізми, а оскільки фігур існує всього 4, то силогізмів буде 256. Мета Аристотеля полягала у знаходженні силогізмів, які є логічним слідуванням, які дають достовірний висновок, де з істинних засновків виводиться істинний висновок, і яких з-поміж 256 виявляється 24 (19 сильних та 5 слабких), серед яких 4 є умовно правильними [24]. Далі, для зручності та запам'ятовування середньовічні схоласти пов'язали правильні силогізми із словами латинської мови, а саме BARBARA, CELARENT, DARII, FERIO [6, с. 316]. Голосні літери даних слів позначали символи необхідних модусів для утворення правильних силогізмів. Так, правильними силогізмами є:

BARBARA – M A P, S A M, S A P

CELARENT – P E M, S A M, S E P

DARII – M A P, M I S, S I P

FERIO – P E M, M I S, S O P

Тобто для першої фігури правильний силогізм виходить із модусів $A A A$, для другої – $E A E$, для третьої – $A I I$, для четвертої – $E I O$. Також обов'язковою умовою для побудови правильного силогізму є використання непорожніх класів об'єктів, інакше такі силогізми призводили б до виникнення парадоксів та хибних висновків [24].

Необхідно також навести власний приклад для кожного з правильних силогізмів:

BARBARA – ВСІ люди Є живими істотами; ВСІ живі істоти Є смертними; отже, ВСІ люди Є смертними.

CELARENT – ЖОДНА людина НЕ Є твариною; ВСІ коти Є тваринами; отже, ЖОДНИЙ кіт НЕ Є людиною.

DARII – ВСІ люди мислять, ДЕЯКІ люди високі; ДЕЩО високе мислить.

FERIO – ЖОДНА людина НЕ Є кішкою, ДЕЯКІ кішки є рудими, ДЕЯКІ руді НЕ Є людьми.

Видозміни мнемонічних слів також позначають силогізми із логічним слідуванням:

BARBARA CESARE DARAPTI BRAMANTIP

CELARENT CAMESTRES DISAMIS CAMENES

DARII FESTINO DATISI DIMARIS

FERIO BAROCO FELAPTON FESAPO

BARBARI CESARO BOCARDO FRESISON

CELARONT CAMESTROS FERISON CAMENOS,

де курсивом позначені слабкі модуси, тобто ті, які містять частковий висновок при можливості загального [6, с. 316]

Продовжимо щодо довершених та недовершених силогізмів. Як вже було зазначено, довершені силогізми не потребують додаткових термінів для умовиводу, недовершені потребують. Важко точно встановити відмінність між довершеними та недовершеними силогізмами, що обґрунтовується неясним характером багатьох місць різних праць Арістотеля, тобто це питання є доволі дискусійним, проте зрозуміло, що довершені силогізми не потребують доказу. Так, можна порівняти довершені силогізми із аксіомами або іншими прийнятими на віру началами, правилами дедуктивної системи. В доказах недовершених форм, Арістотель пише, що зводить кожний окремий випадок до однієї з довершених форм, тим самим закриваючи його [23]. Такі докази є або прямими, або непрямыми, як, наприклад, через неможливе.

Непрямі докази, на відміну від прямих, пропонують обхідні шляхи для доведення необхідного положення. Так, доказ «через неможливе» передбачає використання висновку, який є хибним та який необхідно спростувати, як засновок, показуючи, що в процесі умовиводу з нього отримаємо хибний висновок. Доказ «доведення до абсурду» роздуває висновки, виведені з вибраних засновок, до явного протиріччя, демонструючи хибність засновок.

Важливо зазначити, що більшої частини з вищезазначених розробок була позбавлена логіка Арістотеля [23]. Його концепція не передбачала ані логічного квадрату, ані мнемонічних форм та технік запам'ятовування, ані виділення «слабких» та «сильних» силогізмів, ані навіть дослідження четвертої фігури силогізму, проте всі ці дослідження з силогістики мають величезне значення для формування уявлення про традиційну логіку, яка тісно пов'язана із вченням Арістотеля. Так, це є підставою для відрізнення Арістотелівської логіки та логіки Арістотеля, де остання є тим, що було викладено самим Арістотелем в «Аналітиках», а перша – тим, що досліджувалось багатьма коментаторами, логіками та філософами у спадщині Арістотеля із подальшими розробленнями та нововведеннями [23]. Значення силогізму у Арістотеля є вирішальним для значення логіки взагалі, оскільки, як було поставлено питання, чи є логіка виключно інструментом, чи є вона різновидом філософії – вирішується саме тим, яке значення силогізму надає Арістотель. Силогізм є не просто доказом, як було зазначено, він є родовим поняттям щодо доказу, а також є і способом дослідження сутності предмета, і способом переконання. «Перша аналітика» повністю просякнута формальними дослідженнями силогізмів, вона містить надзвичайний об'єм конкретних формул та досліджень різних фігур силогізмів, і хоча є спрямованою на прикладне застосування, все ж не має жодного можливого характеру практичної філософії, оскільки сухість та скупість мови нотаток та конспектів не дозволяє говорити ні про що, окрім рядів дефініцій та формул. Отже, «Перша аналітика» є тією частиною логічної концепції Арістотеля, яка

відповідає за формальні основи, виражені у силогістиці. Можна сказати, що весь твір цілком присвячений детальному аналізу силогізму.

1.2. Доведення та дефініція як предмет «Другої Аналітики»

«Друга аналітика» має більшу практичну цінність, оскільки вона є актуальною основою логіки. Вона складає фундамент сучасного курсу традиційної логіки у характерному саме для Арістотеля вигляді. Предметом дослідження тут є доказ, об'єктом дослідження є знання, а саме наукове знання (episteme). «Друга аналітика» розробляє не тільки основи теорії доказу, але ще й основи теорії дефініції. Доказ тут є *«основою достовірності та знання речі»* [Posterior Analytics, I, 2, 72a25]. Теорія доказу Арістотеля була спрямована також на вирішення розповсюдженого в античності парадоксу доказу, який змушував визнавати або те, що нічого не можна довести, оскільки вимога доказу, яка розповсюджується на перші засновки, веде до регресу в безкінечність (позиція Антисфена), або те, що все можна довести, якщо в якості доведення ми визнаємо можливість доведення по колу (позиція Ксенократа): *«Дехто вважає, що знання не може бути, оскільки для нього необхідно знати перші засновки, інші ж вважають, що знання можливе, але що для всього повинен існувати доказ»* [Posterior Analytics, I, 3, 72b5]. Обидві позиції Арістотель спростовує як хибні в своєму трактаті. По-перше, він каже, що необхідно прийняти, що існують певні начала, які є вищими родами і які не можна доказати, як, наприклад, аксіоми в геометрії, які ми беремо на віру. На цих началах засновуються всі можливі докази подальших видів: *«Началом доказу є неопосередкований засновок, а неопосередкований – це такий, до якого не існує жодних інших»* [Posterior Analytics, I, 2, 72a10]. По-друге, визначення по колу є помилкою у визначенні, оскільки той, хто обґрунтовує одне іншим, а це інше – тим одним, тим самим нічого не висловлює: *«Оскільки неможливо, щоб одне й те саме для одного й того самого в один і той самий час було і попереднім, і наступним»* [Posterior Analytics, I, 3, 72b25].

Знання є знанням не тільки суті речі та самої речі, але й причин, через які вона виникає. Це саме є характеристикою наукового знання. Таких причин є 4: «Перша – суть буття (речі); друга – те, за наявності чого необхідно існує щось інше; третя – першодвигун; четверта – “те, заради чого”» [Posterior Analytics, II, 11, 94a20]. Всі ці причини знаходяться через середній термін. Також при отриманні знання через доказ необхідно не тільки більше знати начала і вважати їх більш достовірними, аніж те, що доводиться, але й для нього жодне інше не може бути більш достовірним та відомим, аніж начала, протилежні тим началам, з яких виходить помилковий силогізм, протилежний доказу [Posterior Analytics, II, 2, 72b]. Далі, знання через доказ повинно ґрунтуватись на попередніх речах, проте Арістотель відрізняє термінологічно перше для нас та перше по природі [Posterior Analytics, II, 2, 72a]. Перше для нас є чуттєвим сприйняттям, перше по природі є родом для виду. Чуттєво сприйняте в досвіді стає засновком для доказу через наведення, але не є гідним для аналітичного доказу, який дає необхідне знання. Доказ через наведення є висновок від одного крайнього терміну через інший до середнього, наприклад, якщо для АВ середній термін Б, то через В доводиться, що А властиве Б. Наведення виходить з першого та неопосередкованого засновку, оскільки там, де є середній термін, висновок виводиться через нього, а де нема – через наведення. Наведення певним чином є протилежним до силогізму [Topics, I, 12, 105a10-15]. Для нас умовивід через наведення є більш наочним. Далі, щодо знання, то тут Арістотель розробляє не лише методологічну та інструментальну функції логіки, але її філософський гносеологічний аспект, розглядаючи явище «знання». Так, знання, за визначенням Арістотеля, є знанням необхідного, тобто того, що не може бути інакше, на відміну від opinio (doxa, гадка), яка за своєю природою є мінливою та непостійною [Posterior Analytics, I, 33, 88b30]. Задля того, щоб знання мало необхідний характер, воно повинно виходити з необхідних начал; необхідність тут розглядається як суттєва риса знання, оскільки якщо щось є доведеним, то неможливо, щоб воно було інакшим. Далі, як було зазначено, для отримання знання начала або

засновки повинні бути прийняті на віру та затверджені як більш достовірні, аніж висновки. Предметом доказу можуть бути тільки «проміжні поняття», тобто ті, які можуть займати в засновках місце суб'єкта та предиката, оскільки про одиничне та випадкове не може бути знання через доказ, як і про найбільш загальне, яке необхідно сприймати як аксіоми. Дуже важливе розрізнення Арістотель робить між тим, що є суттєвим та що є побічним: суттєве складає суть речі і виражає те, чим вона є сама по собі, виражає її родову відмінність та суттєву характеристику, тоді як побічне «...є не-необхідне» [Posterior Analytics, I, 6, 74b10]. Про побічне не може бути доказового знання, оскільки побічне може бути і не-сущим, оскільки є не необхідним. Тобто науковий доказ можливий тільки про те, що є суттєве і є саме по собі в межах одного роду, і отже не можна в процесі доведення переходити з одного роду в інший і доводити, наприклад, положення геометрії положеннями арифметики. Арістотель розділяє начала силогізму, які є частиною доказу, та начала доказу, які можуть як бути, так і не бути частиною доказу. І начала силогізму, і начала доказу неможливо довести, але тільки начала доказу разом із доказом утворюють науку. Начала наук поділяються на ті, з яких щось доводиться, які є загальними початками всіх наук, та ті, відносно яких щось доводиться, які властиві лише окремим наукам. [Posterior Analytics, I, 32, 88b25-30]. Завдяки загальним початкам, до яких відносяться закони логіки а також закони метафізики, всі науки мають спільні вихідні пункти. Кожна наука має як родові початки, так і аксіоматичні. Протилежним до аксіоми є тезис (ми використовуємо саме такий варіант перекладу «thesis») – безпосереднє початок, яким необов'язково повинен володіти той, хто буде щось досліджувати. Тезис *«це твердження людини, яка знає філософію, яке є відмінним від загальноприйнятих, наприклад, твердження про те, що неможливо суперечне... що все рухається... що суще є єдиним»* [Topics, I, 11, 104b20]. Зрозуміло, що в даних прикладах тезисів Арістотель натякає на концепції Геракліта та Парменіда, оцінюючи їх як такі, що потребують доведення.

Раніше згадане наведення є нічим іншим, аніж індукцією, яка базується на чуттєвому сприйнятті. Так, сам Арістотель зазначає, що *«Наведення є переходом від єдиного до загального»* [Posterior Analytics, II, 12, 105a15], а порівнюючи наведення та силогізм пише наступне: *«Наведення – (метод) більш переконливий та більш очевидний і для його чуттєвого сприйняття більш доступний і вживаний більшістю людей. Силогізм же – (метод) більш неспростовний та більш дієвий проти тих, хто має схильність сперечатись»* [Posterior Analytics, II, 12, 105a15]. Засобів побудови умовиводів є 4:

- 1) прийняття положень;
- 2) вміння розбирати, у скількох значеннях вживається кожне ім'я;
- 3) віднайдення відмінностей;
- 4) розгляд подібного.

Далі, важливий і цікавий момент щодо взаємозв'язку знання та чуттєвого сприйняття, виділений задовго до висновку *«Критики чистого розуму»*, полягає в Арістотеля в тому, що без чуттєвого сприйняття будь-яке знання не є можливим, оскільки воно виходить або з доказу, або з наведення, які виходять або з загального, або з окремого. Загальне ж базується на окремому, яке неможливо отримати без наведення, а наведення неможливо отримати без чуттєвого сприйняття. Пізніше Арістотель пише про те, що не існує наукового доказу через чуттєве сприйняття: *«Оскільки хоча чуттєве сприйняття є сприйняття певного чогось, а не певного нічого, однак необхідно сприймається певне щось десь та зараз. Загальне і притаманне усім... сприймати чуттєво неможливо... А загальним ми називаємо те, що є завжди і усюди»* [Posterior Analytics, I, 31, 87b30]. Тобто наукове знання без чуттєвого сприйняття є неможливим, але й наукове знання виключного з чуттєвого сприйняття є неможливим також. Така думка чудово вписується у концепцію Канта, згідно з якою, синтетичне знання є можливим тільки за взаємодії чуттєвого сприйняття (апріорних форм чуттєвості) та розуму (розсуду, категорій розсуду) [3]. Далі, Арістотель вважає, що знання недоказових начал науки міститься в нусі (nous), тобто дані начала відомі

через нус [Posterior Analytics, I, 33, 88b35]. Арістотель пояснює, як дані начала можуть бути відомі нам, використовуючи для цього не створення або демонстрацію методу, але процес отримання знання. Далі, він пише, що для того, щоб знання безпосередніх засновків (перших начал) було можливим, ми повинні мати про них знання, не вивчивши їх, але це знання повинно бути настільки точним, наскільки це можливо і необхідно для створення або засвоєння науки. Таке знання є здатністю, яку Арістотель порівнює до чуттєвого сприйняття. Наприклад, оскільки наші чуття є вродженими, тобто розвиваються природньо, то вірно буде зазначити, що ми знаємо, як виглядають всі кольори, ще до того, як побачимо їх, оскільки у нас є здатність бачити їх по природі, і коли ми бачимо якийсь колір, ми використовуємо дану здібність без знання того, як це зробити. По тому самому принципу наш розум має вроджену природню здатність до впізнавання перших начал науки. У випадку, коли ми сприймаємо речі чуттєво, здатність сприйняття актуалізується проведенням операції з об'єктом сприйняття. Так саме пізнання перших начал є питанням потенційності у свідомості, яка актуалізується за допомогою проведенням операцій з опитом власних об'єктів [23]. Хоча ми не можемо пізнати перші начала без необхідного досвіду, так само як ми не можемо бачити кольори без наявності об'єктів, що мають колір, наш розум початково побудований так, що пізнавати правильні об'єкти, так само як і наші очі побудовані для сприйняття існуючих кольорів. Звичайно, набагато більш темним є розуміння того, чим є ці об'єкти і як досвід актуалізує відповідні потенціали в душі. Арістотель описує ряд стадій пізнання [23]. Першою та притаманною всім тваринам є сприйняття того, що є тут і тепер. Далі йде пам'ять, тобто знання і сприйняття того, що вже не є тут і тепер. Таку здібність мають вже не всі тварини. Ще менше тварин мають здібність до формування єдиного досвіду з різних уривків пам'яті. Врешті-решт, тільки людині властива здібність переживати множинність повторюваних досвідів, які дають знання єдиного та універсального.

Дефініція у простому поясненні є відповіддю на питання «що є те й те?». Щодо теорії дефініції, важливо зазначити наступне: визначення хоча й називає річ, хоча й визначає її, проте воно не розкриває її повністю та не пояснює її. Доказ суті речі та визначення є різними і за формою, і за змістом операціями. Для прикладу, Арістотель наводить наступні питання: *«Бо не одне й те саме... “чому гримить грім” та “що таке грім?”... В обидвох випадках одне й те саме висловлено різними способами: один раз – як узгоджений доказ, інший раз – як визначення... Визначення безпосереднього є твердження про суть, яке неможливо довести»* [Posterior Analytics, II, 10, 94a5-10]. Тобто визначення про суть речі та силогізм про суть речі є зовсім різними засобами вираження. Це ясно видно і з дослідження «Першої аналітики» та «Другої аналітики», де перша повністю занурена у дослідження силогізму (дедукції), який є фундаментальною одиницею для дедуктивних наук, таких як математика чи мовознавство, тоді як друга присвячена науковому доказу взагалі, який нібито включається в свій обсяг силогізмом, проте фактично сам включає більше основоположних методів дослідження, аніж дедуктивний умовивід. Так, науковий доказ тут знаходиться поруч і з дефініцією, і з наведенням, які вже є: дефініція – єдиним для всіх наук основним моментом, індукція – базовим методом дослідження недедуктивних наук, таких як фізика, хімія та інші. Щодо дефініції, то Арістотель не має наміру обмежити її тільки множиною правильних аргументів. Далі, важливо зазначити, що сучасна наука частково не визнає правил силогістики Арістотеля [23]. По-перше, необхідно зазначити, що «силогізм» та «дедукція» в сучасній науці є зовсім різними речами, однак характерним тут є те, що саме силогізми та силогістика Арістотеля є базою для вивчення методу дедукції, тоді як схоластична силогістика відходить від дедукції у бік формальної силогістики, яка є наукою самою по собі, а не началом всіх наук взагалі. Так, аргумент Арістотеля про те, що висновок у силогізмі необхідно відрізняється від засновків є невірним для сучасної науки, оскільки судження з ідентичним висновком до одного з засновку також вважається дедуктивним і можливим [23]. Сила визначення за суттю власного

буття іноді розглядалась Арістотелем як така, що виключає аргументи, в яких висновок є нерелевантним засновкам, наприклад, аргументи, в яких засновки є непослідовними, або аргументи, висновки з яких витікали би з будь-яких засновків, або аргументи із зайвими засновками.

Вже у «Топіці» Арістотель зазначає 5 помилок у визначенні: воно є неправильним 1) або тому, що визначення є взагалі неправильним для визначуваного; 2) або тому, що видовий предмет був віднесений до іншого роду; 3) або тому, що визначення стосується не тільки визначуваного; 4) або тому, що суть буття визначуваного не вказана; 5) або тому, що визначення дається «неналежним чином» [Topics, VI, 1, 139a35]. Визначення дається неналежним чином двояко: по-перше, коли використовують неясне висловлювання, по-друге, коли у визначенні об'єм визначуваного є більшим за предмет. Арістотель наголошує, що кожен з помилок можна розбити на окремі випадки (кейси) [Topics, VI, 1, 139b15]. Із всіх видів висловлювань найбільш схожим до визначення є висловлювання, що описує окрему одиничну річ, оскільки його найлегше спростувати та найважче довести серед інших висловлювань. Легше ж за все обґрунтувати (довести) додаткове (несуттєве), оскільки достатньо показати для цього, що воно просто є. Оскільки воно містить також менше даних, аніж в кожному з інших висловлювань, його також найважче спростувати, оскільки для цього потрібно довести, що саме воно не є, тоді як інші висловлювання можна спростувати, показавши, що вони є, але не у такий спосіб.

Доробок «Другої аналітики» складає розроблення теорії знання та того виду знання, який в подальшому увійде в філософський дискурс під назвою «традиційна логіка». «Друга аналітика» розглядає питання знання, наукового знання, індукції та дефініції. Розробки, викладені тут, мають більш прикладний та інструментальний характер. Наукове знання є не лише знанням речі, але знанням насамперед її причин. Дефініція не є тотожна знанню та не є тотожна висловлюванню. В «Другій аналітиці» Арістотель згадує помилки у

визначенні, виділяючи серед них 5 основних, далі – 4 засоби побудови умовиводу, а також вводить своє вчення про 4 причини.

РОЗДІЛ 2. «ТОПІКА» АРІСТОТЕЛЯ ЯК НЕФОРМАЛЬНА ЛОГІКА

2.1. Специфіка діалектичного силогізму

Трактат «Топіка» та додаток до нього «Про софістичні спростування» є роботою з діалектики, як про це зазначає Арістотель [Prior Analytics, I, 30, 46a30]. Але варто розуміти, що від часів Арістотеля саме слово «діалектика» зазнало суттєвих змін [14]. Так, в античній філософії «діалектикою» позначалось мистецтво відшукувати істину в дискусії шляхом постановки питань [15] знаходження аргументів та надання відповідей, проте гегелівська філософія викривила значення «діалектики», надавши їй нове значення, яке нелегко достеменно встановити. Нехай воно буде полягати в тому, що гегелівська діалектика є концепцією, яка має спеціалізоване значення протиріччя між ідеями, яке слугує визначальним фактором у їх відношенні [14]. На цьому покінчимо із багатозначністю діалектики та перейдемо до розгляду топіки («Топіка» як трактат та топіка як альтернативна назва діалектики).

Трактат має 8 книг та додаток. Кожна з книг досліджує якесь одне питання діалектики, якийсь один із видів дискусії або одну з її частин, окрім першої книги, яка є екскурсом в топіку. Правильно сказати, що кожна з книг топіки розглядає якусь множину «топів» (топ – *καίρον τόποι*, загальне місце), тобто засобів для досягнення цілі в дискусії або «загальних місць» дискусії. «Топіка» часто цитується самим Арістотелем як «Методика», «Діалектика», «Твір з діалектики» [Prior Analytics, I, 30, 46a30].

Топос є елементом діалектичного, тобто розмовного (дискусійного) силогізму. Теорія діалектичного силогізму є окремою теорією, розробленою незалежно від теорії дедуктивного силогізму (аналітичного). Основною різницею між двома видами силогізму є те, що силогізм аналітичний або дедукція виходить із наукових засновків (тобто достовірних), а діалектичний – із встановлених учасниками бесіди, із допущеннями таких засновків, які більшості найбільш мудрим здаються істинними. Діалектична дискусія може

мати різні цілі, і хоча чиста діалектика спрямована на виявлення істини шляхом дискусії, еристична або софістична діалектика має на меті перемогу над опонентом в суперечці, задля чого використовуються різні методи, подекуди не зовсім чесні або відверто провокативні. Ось що Арістотель пише про еристику в суперечці: *«Оскільки так само, як і у змаганні борців хитрощі набувають певного виду і є боротьба нечесними засобами, так само і еристика в суперечці є боротьба нечесними засобами»* [On Sophistical Refutations, 11, 171b25]. Отже, у термінології Арістотеля невірним є ототожнення діалектики із еристикою. Засновки, які відрізняють діалектичний силогізм від аналітичного, є ендоксами (ta endoxa), тобто прийнятими за попередньою домовленістю між учасниками дискусії [23]. Вони не є науковими, не є пізнаваними нусом або чуттєвими сприйняттями, але є такими, про які сучасна філософія могла сказати, що вони є контракційними [23]. Характер сутності таких прийнятих засновків або вихідних положень діалектичної суперечки не може бути будь-яким, оскільки він тісно пов'язаний з тим, щоб дані засновки відповідали уявленню більшості людей або найбільш мудрим з них [Topics, I, 1, 100b20], тобто мали щось спільне із т. з. «common sense», були зрозумілими як істини практичного розуму (фронесису). Такі засновки не можуть бути абсурдними або завчасно хибними, якщо тільки не беруться як протилежні до істинних. Тоді з протилежного виводяться істинні засновки шляхом дискусії, а саме – питань та відповідей, вживаючи необхідні топи із всього переліку. Проте інакше ситуація склалася із еристикою, де засновки можуть мати характер хибних або абсурдних, оскільки еристика має за мету принципово інше, а саме отримання софістом (так сам Арістотель називає будь-кого, хто користується еристичними засобами) слави та репутації людини, яку неможливо перемогти в суперечці. У поєднанні із використанням риторичних засобів та фігур, софіст здобуває персональну вигоду, задля чого він може використовувати як доведення істинних положень, так і доведення хибних, так і спростування істинних. Тут софіст відрізняється від людини, яка веде суперечку заради практики або суперечку заради неї самої, оскільки такі

люди, на думку Арістотеля, повинні вдосконалювати свої навички використання топів з іншими цілями, наприклад, щоб бути вправним в діалектиці взагалі, або в усних бесідах, або задля отримання філософського знання [Topics, I, 2, 101a25].

Отже, мистецтво діалектики складається з двох елементів: 1) віднайдення тих засновків, з яких витікає даний висновок; 2) визначення тих чи інших засновків, які є необхідними для різних опонентів. Перше завдання виконується шляхом розробки системи класифікації засновків згідно з їх логічною структурою. Арістотель не використовує тут свої напрацювання з формальної логіки, а створює цілком нову і оригінальну систему топів. Друге ж завдання виконується шляхом розробки переліків засновків, які є прийнятними для різних типів опонентів. Після цього, коли стає зрозуміло, з яким з типів опонентів відбувається дискусія, можна вибрати правильні відповідні засновки. Також Арістотель наголошує на тому, що в діалектиці, як і в будь-якій іншій науці, необхідно вивчати не кожного окремого опонента, а тип опонента взагалі [23]. Представлений в «Топіці» метод класифікації аргументів базується на наявності у висновках певних спільних термінів, розповсюджених у дискусіях безвідносно до їх предмета. У трактаті зустрічаються різноманітні типи аргументів. Одним з таких типів є відношення опозиції, а одним з його видів – протилежності, тобто висловлювання, в яких два види представляють собою крайні точки одного роду, наприклад, чорне і біле, хороше і погане [7, с. 60]. Іншим типом опозиційного відношення є протиріччя, де дві одиниці роду так відносяться одна до одної і до роду, що повністю вичерпують множину видів, наприклад, біле і не-біле, веселе і не-веселе [7, с. 61]. Інше відношення – володіння та позбавлення чогось – самим Арістотелем демонструється на прикладі «зрячий – сліпий»: той, що бачить, має зір, тоді сліпий полишений даної здібності [Topics, I, 15, 106b15-20]. Останній з типів такого відношення – це залежне відношення, де одна пара термінів є залежною один від одного, наприклад батько-син, господар-раб [7, с. 56]. Далі, іншим видом аргументів є

слововживання та словозміна. Так, якщо одне слово застосовується в одному значенні в різних контекстах, висновки для одного контексту є актуальними й для будь-якого іншого [Topics, II, 9, 114b]. Наприклад, якщо прекрасне є благим, то і прекрасний чоловік є благим, і прекрасна жінка є благою. Річ в тім, що якщо прекрасне є благим, то і будь-яка форма слова «прекрасне» є благою. Далі, останнім видом аргументів є те, що пов'язано з відношеннями більш-менше-дорівнює [Topics, III, 1-3]. Якщо А більше за Б, то те, що більше за А, більше за Б тощо. Також те, що більше належить чомусь, є більшою мірою те, чому воно належить, а не навпаки. Щодо відношення більше-менше Арістотель виділяє окрему групу топів, в яких він, наприклад, радить, як необхідно робити вибір, коли не знаєш, що обрати, або пише, що *«краще є більш бажаним за гірше...»*, *«якщо одне взагалі краще, ніж інше взагалі, то найкраще серед першого буде кращим за найкраще серед другого»* [Topics, III, 2, 117b30-35.]

Щодо застосування діалектичного мистецтва, то для цього, як було зазначено раніше, є також декілька полів використання, як-то гімнастична діалектика, випробувальна діалектика, філософська діалектика та еристика або софістика [23]. Софістика та еристика не є повною мірою діалектикою, оскільки широко використовують хитрощі в суперечці, хибні засновки та висновки. Гімнастична діалектика – це різновид діалектики, яка дається в якості шкільних вправ. Є певні свідоцтва щодо того, що, можливо, в Академії та в Лікеї практикувалось щось подібне, оскільки, очевидно, що «Топіка» була розроблена та створена не на порожньому місці та не задля неї самої, а містила цілковито конкретні вказівки щодо того, як необхідно вести дискусію [23]. Особливо яскравим підтвердженням на користь даної гіпотези слугує книга 8, де встановлені певні правила процедури дискусії, які аудиторія повинна прийняти і зрозуміти [23]. Так, в ході даної процедури, одна персона виконує роль того, хто ставить питання, а інша відповідає на них. Той, хто відповідає, починає із твердження тезису, а після цього той, хто ставить питання, намагався своїми питаннями вибити такі відповіді, завдяки яким можна було

б вивести протиріччя до висновку (у тезисі), тобто спростувати позицію пропонента. Оponent обмежувався питаннями, на які можна було відповісти «так» або «ні», а пропонент відповідав у саме таких формах, подекуди маючи можливість запитати щодо доцільності форми запитання. Пропоненти могли брати на себе роль якоїсь іншої особи, наприклад, відомого філософа, та відповідати виходячи з його позиції, тобто вести дискусію навколо якогось питання, захищаючи опінію іншого. Зазвичай вони відповідали згідно з власними опініями. В таких дискусіях брали участь також глядачі та судді. Сенс таких гімнастичних діалектичних вправ полягав не тільки у тому, щоб покращити навички аргументації, але й в тому, щоб розробити установлене знання щодо якогось явища.

Випробувальна діалектика є різновидом діалектики, що схожа на маєвтичний метод Сократа, який полягав у тому, що він «випробовував» знання опонентів різноманітними питаннями, при тому що сам не був фахівцем з даних питань. Сенс випробувальної діалектики в тому, щоб провести ревізію істинності знань опонента, навіть якщо пропонент не має жодних спеціальних знань. Така діалектика базується на «здоровому глузді» та «практичному розумі», на повсякденній раціональності та на спільних місцях людського розуму. Якщо в ході випробувально-діалектичної дискусії із знань фахівця виводиться протиріччя, то тоді такі знання даного фахівця не є знаннями, а є лише гадками [23].

Філософська діалектика – це діалектика в чистому її вигляді, тобто діалектика, яка є сама по собі, а не заради чогось (але діалектика навіть тоді, коли є сама по собі, є заради чогось). Оскільки діалектика та діалектичні силогізми не можуть встановлювати якесь знання самі собою, то діалектика завжди існує у кооперації з якоюсь іншою наукою та її змістом, який лише формально та методологічно використовується у діалектичних дослідженнях. Діалектика нічого не доказує, про що неодноразово зазначає Арістотель [Prior Analytics, I, 1, 24a25], і з діалектичних силогізмів самих по собі нічого не слідує: так, неможливість вивести протиріччя із висловлювань фахівця ще не

означає, що його знання є істинним. Очевидна користь філософської діалектики для філософії та її змістовних частин також в тому, що за допомогою положень діалектики можна проводити філософсько-випробувальні діалектичні диспути, в ході яких можна випробовувати опінії та знання на знаходження їх вразливих місць задля того, щоб покращувати положення даних знань в майбутніх позадискурсивних дослідженнях (йдеться про використання їх у метанаративах та метатеоріях). Наприклад, якщо ми маємо філософську теорію, яка проголошує неможливість отримання знання без чуттєвого досвіду, ми маємо змогу і мусимо (якщо ми тільки є добросовісними філософами) провести філософсько-діалектичне дослідження для заперечення основних протиріч, які випливають з даної теорії. Саме так вчинив Імануїл Кант, досліджуючи природу знання [3]. Далі, він експлікував висновки, що стосуються безпосередньо теорії пізнання, на теорію моралі, здійснивши позадискурсивне дослідження та вдало втиснувши його у метанаратив. Насправді, кожна видатна філософська теорія так чи інакше підлягала такій філософсько-випробувальній діалектиці, подекуди у внутрішньому контексті (під випробуванням самого автора), подекуди – у зовнішньому. Звичайно, якщо мова йде про філософські трактати типу «Критики чистого розуму», то такий обсяг знань з фундаментальної проблематики неможливо діалектично випробувати одночасно одній людині, тому діалектичний диспут міг би значно допомогти у вдосконаленні теорії, але ж знову зіткнуємось із проблемою об'ємності та невичерпності теми у ході однієї дискусії. Саме через це такі твори як «Метафізика» та вже згадана «Критика чистого розуму» є обговорюваними протягом багатьох століть. Філософська діалектика є невід'ємною і основною методологічною складовою побудови будь-якого дослідження (не тільки філософського, але й загальнонаукового і більше), яке базується на засадах раціональності, тобто створено за відповідними логічними та метафізичними законами, які є універсально зрозумілими для всіх раціональних агентів. Може здатись, що тут мова йде про тавтологію, немов «діалектика є невід'ємною для діалектики»,

але насправді питомий висновок такий: «діалектика є невід’ємною для раціональності».

Діалектика Арістотеля, викладена у 8-ми книгах трактату «Топіка», у трактаті «Про софістичні спростування», а також у трактаті «Риторика», є важливою частиною філософсько-логічної спадщини, яка займається проблематикою дискусії взагалі. Предметом діалектики є діалектичний силогізм, об’єктом є дискусія, методологією Арістотеля в діалектиці є топіка, тобто дослідження та використання топів – загальних місць суперечки, тобто характерних основних патернів дискусії. Діалектичний силогізм відрізняється від наукового (аналітичного, дедуктивного, формального) тим, що він виходить із прийнятих в межах даної дискусії засновків (endoxa), які можуть бути як істинними, так і хибними взагалі. Істинні засновки характерні діалектичному силогізмі у філософському та гімнастичному дослідженні, хибні засновки характерні випробувальному та софістичному або еристичному дослідженню. Діалектика є важливою методологічною частиною (основою) будь-яких філософських досліджень, які виникають та розвиваються у процесі комунікації.

2.2. Еристичний та софістичний силогізми

Стосовно еристичних та софістичних висловлювань (спростувань, аргументів, тез, топів) необхідно зазначити ось що. Вони є лише уявними, але не справжніми діалектичними силогізмами. Оскільки еристика застосовується заради отримання уявної перемоги, а софістика – уявної мудрості, то і силогізми відповідних форм не можна вважати справжніми. Як пише Арістотель, *«еристичний та софістичний умовивід – це, по-перше, хибний умовивід щодо того, чим займається діалектика як мистецтво випробування, навіть якщо висновок є істинним, оскільки (ці умовиводи) хибні щодо причини»* [On Sophistical Refutations, 11, 171b5-10]. Використання софістичних топів призводить до виникнення софізмів, тобто навмисних хибних силогізмів та помилок у висновках, на відміну від паралогізмів – помилок у висновках, які

з'являються не спеціально. Відомі софізми античної діалектики зараз здаються кумедними і такими, що жодний сучасний раціональний агент не прийняв би їх висновки як істинні, проте, здається, можна зробити висновок, що такі софізми, як «Рогатий» та «Бити батька», дійсно створювали проблеми для сучасників Арістотеля [23]. Для запобігання софізмів у суперечці Арістотель навіть присвятив окрему 15-ту главу трактату «Про софістичні спростування», яка має назву *«Засоби, якими варто запобігати софістичним хитроцям тому, хто питає та тому, хто відповідає»* [On Sophistical Refutations, 15]. Тут він перераховує чотири засоби запобігання софізмам, а саме: 1) *«об'ємність мови, оскільки важко одночасно оглянути об'ємне...»* [On Sophistical Refutations 15, 174a20], для досягнення такої *«об'ємності»* необхідно користуватись описаними Арістотелем топами; 2) *«швидкість (мови). Оскільки той, хто не поспіває, є менш застережливим»*; [On Sophistical Refutations 15, 174a20] 3) *«збудження гніву... оскільки ті, хто збитий із пантелику, менше здатні захищатися»* [On Sophistical Refutations 15, 174a20], далі Арістотель перераховує основні засоби збудження гніву; 4) *«запитувати хаотично; коли мають багато аргументів або проти одного і того самого, або за та проти»* [On Sophistical Refutations, 15, 174a25]. Насправді, такі засоби є принагідними насамперед для софістичної або еристичної суперечки, але аж ніяк не для діалектичної дискусії. Не можна собі навіть уявити добросовісної дискусії, хоч би вона була позаакадемічною, в якій опонент спеціально змушує пропонента гніватись, щоб той не міг захищати аргументами власну тезу. Трактат «Про софістичні спростування» завершується тим, що Арістотель, підсумувавши, що було зроблено протягом дослідження, а саме: *«...на скількох і на яких засновках утворюються паралогізми в міркуваннях, як ми повинні викривати хибне та змушувати говорити відмінне від загальноприйнятого, з чого випливають помилки в мові та як треба ставити запитання... про все це було сказано нами»* [On Sophistical Refutations, 34, 183a30-35], закликає читачів (а точніше – «слухачів») до того, що їм *«...варто бути поблажливими до упущень в цьому*

вченні, а за усе винайдене нами – глибоко вдячними» [On Sophistical Refutations, 34, 184b5] Аналітикою софістичних силогізмів завершується діалектика Арістотеля.

Еристика є діалектикою суперечки, яка на відміну від дискусії має за мету не віднайдення істинного знання, а перемогу однієї зі сторін у суперечці. Еристик бажає перемоги у спорі, софіст бажає отримання слави за цю перемогу задля подальшого її використання у власних цілях, діалектик же бажає випробувати своє знання та дійти до нових висновків. Софізми є завідомо хибними топами, вживаними задля отримання нечесної перемоги у суперечці. Всі інші ж топи класифікуються відносно їх місця та цілі в дискусії. Знання топів є необхідним для аргументації власної позиції, відповіді на питання щодо тезису та спростування тезисів та закидів опонентів.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження можна зробити такі висновки.

По-перше, на прикладі «Аналітик» Арістотеля було продемонстровано специфіку наукового силогізму, виявлено основні положення доказу, індукції та дефініції, а також те, що жодна наука та жодне наукове знання не є можливим без логіки. Проте це не означає, що воно завжди потребує формального обґрунтування, оскільки сам Арістотель вважав, що, наприклад, використовуючи силогізми в повсякденному житті, ми, як правило, опускаємо засновки і переходимо до висновків, тобто повсякденна силогістика є нерелевантною. Однак знання базових правил дедукції, індукції та дефініції є необхідним для отримання нового знання. Без практичного вміння побудови правильного силогізму неможливо гарантувати істинність висновку при істинних засновках, і для цього не необхідно ані завчати модальності за мнемонічною технікою, ані знати чотири фігури силогізму, ані дробити засновки на більший, менший та середній терміни, ані завчати види правильних та неправильних, довершених та недовершених силогізмів, як це було в Арістотеля. Хоча з такої, суто прикладної точки зору, праці Арістотеля є переважаними дослідженнями окремих випадків (фактично, розгляд кожного кейсу в силогізмі складає більший відсоток трактату «Перша аналітика», тоді як «Друга аналітика» більше досліджує принципи знання і дефініції), все ж таки не варто забувати, що вони є першим в історії філософії та в історії науки посібником з логіки, а тому в часи розвинутої сучасної логіки, звичайно, може виглядати застарілим, хоча це й не свідчить про те, що логічна концепція Арістотеля повністю втратила свою значущість та авторитет. Варто зазначити, що положення «Другої аналітики» навіть зараз складають основу будь-якого підручника з логіки, хоча й подекуди – у видозміненому вигляді.

По-друге, у книгах «Першої аналітики» та «Другої аналітики» містяться цілком різні за предметом, об'єктом і методом дослідження логіки або концепції логіки. Звичайно, хоча дана концепція передбачає відрізнення даних

логік, в метатеорії вони мають повну єдність та узгодженість. Концепція Арістотеля є доволі складною та темною, проте її не можна назвати заплутаною, оскільки кожний трактат має власне систематизоване дослідження. Предмет дослідження розглядається детально та так, щоб не виникало додаткових питань, тобто всебічно. Логіка як окрема наука, тобто наука наук (метатеорія) з'являється у поєднанні принципів, положень та висновків двох трактатів. Сумісно з роллю окремої науки, логіка досліджує такі свої одиниці – закони та правила – які є також одиницями для всіх інших наук.

По-третє, діалектика, викладена в «Топіці», досліджує діалектичний силогізм та має на меті отримання істинного знання в дискусії (бесіді). На відміну від аналітики Арістотеля, що на століття стала основою формальної логіки, діалектика постає вже основою неформальної логіки, оскільки вона користується не формальною, а природною мовою. Частиною діалектики є топіка, яка займається дослідженням та класифікацією топів – загальних місць в дискусіях, на яких ґрунтуються діалектичні силогізми. Стосовно еристичних та софістичних силогізмів (спростувань, аргументів, тез, топів) потрібно зазначити, що вони є лише уявними, але не справжніми діалектичними силогізмами. Оскільки еристика застосовується заради отримання уявної перемоги, а софістика – уявної мудрості, то і силогізми відповідних форм не можна вважати справжніми.

Підсумовуючи дослідження, зазначимо, що в концепції Арістотеля логіка (аналітика) та діалектика постають як однакові за формою, але змістовно різні інструменти для використання у межах різних наук. Попри це, і діалектика, і логіка мають спільні предмети – силогізм та дефініцію. Силогізм в кожній із царин має свою окрему специфіку, яку не можна звести до специфіки силогізмів іншої царини. Логіка і діалектика мають також спільну мету – отримання істинного знання (хоча знання, за Арістотелем, не може бути хибним). Загалом можна стверджувати, що хоча логічному доробку Арістотеля присвячена чимала кількість наукової літератури, все одно

залишається значне поле для подальших досліджень, зважаючи на доволі бурхливий розвиток зокрема такого міждисциплінарного напрямку сучасного знання, як теорія аргументації, в межах якої відбувається активне переосмислення ідей Арістотеля.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексюк І.А. Логіка. Вступний курс: навч. посібник. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2017. – 366 с.
2. Алексюк І.А. Філософія мови: традиція аналітичної філософії. Методичні матеріали до лекційних тем спецкурсу (Ч. I). - К.: Такі справи, 2001. - 182 с.
3. Кант Імануїл «Критика чистого розуму». – К.: «Юніверс», 2000.
4. Колотілова Н. А. «Логіка і риторика: ретроспектива взаємозв'язку : монографія». – Київ : „Центр учбової літератури”, 2019. – 272 с.
5. Колотілова Н.А. «Риторика. Навч. Посібник». — К.: Центр учбової літератури, 2007. — 232 с.
6. Конверський А.Є. Логіка: підручник. – 2-ге вид. виправлене / А. Є. Конверський. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2017. 391 с.
7. Хоменко І. В. «Логіка. Підручник». – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 335 с.
8. Хоменко І.В. «Еристика: Підручник» – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 280 с.
9. Щербина О.Ю. Логіка та юридична аргументація / О.Ю. Щербина. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2013
10. Aristotle “Posterior Analytics”, “Topica” / Harvard University Press. The Loeb Classical Library, 1960
11. Aristotle “Prior Analytics” / Harvard University Press. The Loeb Classical Library, 1938 (1962)
12. Bobzien, Susanne, "Ancient Logic", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2020 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/logic-ancient/>>.
13. Bochenski I. M. “A History of Formal Logic” / University of Notre Dame Press 1961
14. Dialectic [Електронне джерело]: Wikipedia. Free encyclopedia. Режим доступу: <https://en.wikipedia.org/wiki/Dialectic>

15. Frans H. van Eemeren,, Bart Garssen, Erik C. W. Krabbe, A. Francisca Snoeck Henkemans, Bart Verheij, Jean H. M. Wagemans “Handbook of Argumentation Theory”/ Springer Dordrecht / Springer Science+Business Media B.V., part of Springer Nature 2014. XII, 988 p.
16. Groarke, Leo, "Informal Logic", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2021/entries/logic-informal/>>.
17. Lezsl Walter “Aristotle’s Logical Works and His Conception of Logic” / *Topoi* 23: 71-100, 2004
18. Lukasiewicz J. «Aristotle’s Syllogistic From the Standpoint of Modern Formal Logic». 2nd edition. Oxford University Press. 1957
19. Marko Malink “The Beginnings of Formal Logic: Deduction in Aristotle’s Topics vs. Prior Analytics” / *Phronesis* 60: 267-309, 2015
20. Shields, Christopher, "Aristotle", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2022 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2022/entries/aristotle/>>.
21. Smith, Robin (tr. & comm.) «*Aristotle, Topics I, VIII, and Selections*» (Clarendon Aristotle Series), Oxford: Clarendon Press – 1997
22. Smith, Robin (tr. & comm.) «*Aristotle’s Prior Analytic*»s, Indianapolis: Hackett – 1989
23. Smith, Robin, "Aristotle’s Logic", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2020 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/aristotle-logic/>>.
24. Syllogism [Електронне джерело]: Wikipedia. Free encyclopedia. Режим доступу: <https://en.wikipedia.org/wiki/Syllogism>